

Tilburg University

Een eeuw bedrijfsfinanciering in de Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850

van den Eerenbeemt, H.F.J.M.

Published in:
Maandschrift Economie

Publication date:
1959

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van den Eerenbeemt, H. F. J. M. (1959). Een eeuw bedrijfsfinanciering in de Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850. *Maandschrift Economie*, 23(12), 670-691.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

EEN EEUW BEDRIJFSFINANCIERING IN DE MEIERIJ
VAN 's-HERTOGENBOSCH, 1750—1850

door

Dr. H. F. J. M. VAN DEN EERENBEEEMT

O ver de financiering van het bedrijfsleven in het verleden is nog bijzonder weinig bekend. Aangezien echter dit thema toch van groot belang is voor een betere kennis van de economische geschiedenis van ons land, hebben wij uit het weinige materiaal, dat betreffende deze materie beschikbaar is, getracht tenminste een summier indruk van dit onderwerp te geven. Wij hebben ons daarbij beperkt tot een niet te groot gebied, nl. de Meierij van 's Hertogenbosch, en tot de periode 1750-1850, waarin het ontstaan plaats vond van de industrie in haar moderne verschijningsvorm, om daardoor in de gelegenheid te zijn een meer diepgaand onderzoek in te stellen naar allerlei aspecten, waarmee de opkomende nijverheid geconfronteerd werd. Door archiefonderzoek hebben wij vooral de kwestie nagegaan hoe in die tijd de middelen gevonden werden voor het oprichten van een bedrijf.

Ruim anderhalve eeuw geleden vond men in Nederland bij de kapitaalbezitters nog weinig ambitie om geld te steken in industriële ondernemingen. Deze afwijzende houding vindt mede zijn verklaring in de opvatting van velen, dat ons land door zijn gebrek aan grondstoffen en door zijn hoge arbeidslonen minder geschikt was voor industrievestiging¹⁾. Door deze remmende factoren werd financiële deelname in de nijverheid dan ook veelal niet als rendabel gezien.

Dat er voor de industrie geen geld beschikbaar was, betekent niet dat in ons land geen kapitaal aanwezig was. Integendeel, in allerlei handelsondernemingen waren grote bedragen geïnvesteerd. Daarnaast vond er zelfs een belangrijke kapitaalexport plaats²⁾. De rijk geworden Nederlandse koopman ging in de achttiende eeuw rentenieren. In plaats van zoals vroeger met zijn geld te werken en daardoor aan een aantal mensen brood te verschaffen teerde hij nu op zijn verworven bezit. Aanzienlijke bedragen werden

---

¹⁾ *W. M. Keuchenius*: De inkomsten en uitgaven der Bataafsche Republiek voorgesteld in eene Balans (Amsterdam 1803), hoofdstuk VI.

²⁾ *H. Riemens*: De financiële ontwikkeling van Nederland (Amsterdam 1949), blz. 37.

belegd in buitenlandse fondsen, waarvan vooral de Engelse als zeer kredietwaardig stonden aangeschreven. Engelse staatsfondsen, aandelen in de Bank of England en in de Engelse Oost-Indische Compagnie, enz. waren in ons land zeer gezocht. Een bewijs daarvan is bijv. het feit, dat in 1777 ruim 41% van de Britse staats-schuld in handen van Nederlanders was. Naast de voorkeur voor Engelse fondsen bestond er ook grote belangstelling voor beleggingen in andere landen. Zo bevond zich in 1796 de buitenlandse schuld van de Verenigde Staten van Amerika geheel in Nederlands bezit. Op Russische leningen werd in de achttiende eeuw voor tientallen miljoenen guldens ingetekend. Spaanse, Oostenrijkse en Zweedse emissies vonden herhaaldelijk in grote bedragen op de Nederlandse kapitaalmarkt plaats. Door de aanwezigheid van veel kapitaal was de rentevoet belangrijk lager dan in het buitenland, zodat het zeer aantrekkelijk was in ons land geld op te nemen. Geen wonder dat effectenhandel en emissiebedrijf hier in grote mate bloeiden. Schattingen over de omvang der Nederlandse beleggingen in het buitenland lopen zeer uiteen en variëren van een tot drie milliard gulden. De betrouwbare achttiende-eeuwse auteur E. Luzac raamt deze in zijn werk *Holland's rijkdom* op anderhalf milliard ¹⁾.

Dat er in de Republiek der Verenigde Nederlanden grote kapitalen voor belegging beschikbaar waren, is voor een belangrijk deel te verklaren uit de spaarzin van ons volk. De befaamde Amsterdamse bankier Hope gaf in 1791 als zijn mening, dat de Nederlander over het algemeen niet meer dan $\frac{5}{8}$ of ten hoogste $\frac{3}{4}$ van zijn inkomen verteerde, zodat aanzienlijke bedragen voor belegging overbleven ²⁾. Bij het publiek bestond daarbij de behoefte aan een beleggingsvorm, die de eigenaar gemakkelijk weer de beschikking kon geven over zijn geld zonder dat het renteloos lag. Het meest voldeed hieraan rentegevend waardepapier, zodat dit dan ook de Nederlandse beleggingsvorm bij uitstek werd. Zo ontstond te Amsterdam een zeer ontwikkelde fondsenhandel; er zijn hier in de achttiende eeuw voor honderden miljoenen aan zgn. „negotiatien” geplaatst ³⁾.

Doordat de Republiek der Verenigde Nederlanden in de loop van de achttiende eeuw door economische structuurwijzigingen als beleggingsgebied niet meer aantrekkelijk was, richtten de geldbe-

¹⁾ J. de Vries: De economische achteruitgang der Republiek, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl VIII (Utrecht 1955), blz. 239.

²⁾ Riemens: a.w., blz. 41.

³⁾ W. M. F. Mansvelt: *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, dl I (Haarlem 1924), blz. 10.

leggers hier hun oog op Engeland. Hoewel deze gang van zaken maatschappelijk gezien ongezond was, lag het echter vanuit zuiver economisch standpunt beschouwd voor de hand, dat de kapitaalbezitters daar hun geld belegden, waar de soliditeit en rentabiliteit het grootst waren ¹⁾). De Nederlandse kapitaalexport leverde Engeland direct en indirect voor een aanzienlijk deel de materiële middelen om een machtig industrieel apparaat op te bouwen, dat spoedig onze eigen nijverheid overvleugelde en deze scherpe concurrentie aandeed; in Nederland zelf ontstonden niet alleen geen nieuwe takken van bedrijf maar gingen ook vele gevestigde ten gronde. Het gevolg hiervan was, dat in de Republiek het contrast tussen rijk en arm steeds scherper werd; de nationale rijkdom geraakte meer en meer in handen van een steeds kleiner wordende groep van effecten bezittende burgers, terwijl de volksklasse zonder middelen van bestaan in bedenkelijke mate toenam ²⁾). Door deze kortzichtige houding van het belegend publiek werd de industrie van de mededinger gefinancierd en die van het eigen land benadeeld, omdat zij, wanneer dat nodig was, niet of moeilijk aan geld kon komen en daardoor niet in staat was tot uitbreiding en vernieuwing over te gaan met als gevolg, dat men niet tegen de goedkopere Engelse produkten kon concurreren. Dit had ten gevolge, dat de bedrijvigheid hier verminderde, zodat een toenemend aantal mensen zonder werk geraakte ³⁾).

De Bataafse tijd bracht met name ten aanzien van de rol der industrie in de samenleving nieuwe sociaal-economische opvattingen. Zo was J. Goldberg, sinds 1799 agent van Nationale Oeconomie een functionaris die wij in de tegenwoordige tijd minister van Economische Zaken zouden noemen, een sterke voorstander van het doelbewust scheppen van werkgelegenheid om daardoor de grote werkloosheid en enorme armoede in ons land te bestrijden. Bij verdere ontplooiing van de inlandse nijverheid zou hierin nog een groot aantal arbeidskrachten opgenomen kunnen worden. Daarenboven zou bij een gunstige ontwikkeling van de industrie de aanzienlijke import van buitenlandse fabrikaten afgeremd kunnen worden, waardoor het geld meer in eigen land zou blijven ⁴⁾). Met deze opvattingen stond Goldberg aan de kant van zijn collega

---

¹⁾ *De Vries*: t.a.p., blz. 240.

²⁾ *J. de Vries*: *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1959), blz. 171.

³⁾ *L. G. J. Verberne*: *Het sociale en economische motief in de Bataafse tijd* (inaug. rede Tilburg 1947), blz. 5—9.

⁴⁾ *Rijksarchief in Noord-Brabant*, Ingekomen stukken 1800, 23 juli no. 4, is gevoegd bij 4 augustus no. 10 (Gewestelijke Besturen portef. 238).

I. Gogel, de agent van Financiën. Deze bekwame expert ageerde fel tegen de grote kapitaalexport naar het buitenland, terwijl het eigen economische leven dat zo hard nodig had ¹⁾).

Ook na het herstel der onafhankelijkheid in de jaren 1813-14 bleef de inlandse nijverheid met gebrek aan financiële middelen kampen, omdat de haute finance van ons land daarin geen geld wilde steken. Koning Willem I echter, die het belang van een sterke inheemse industrie scherp inzag, deed verscheidene pogingen om het Nederlandse kapitaal voor het Nederlands economisch leven te behouden. Dit uitte zich o.a. in een verbod in het jaar 1816 om zonder officiële machtiging buitenlandse geldleningen in ons land te plaatsen, verder in een verhoging met 50% der successie-rechten op erfenissen voorzover deze uit vreemde effecten bestonden ²⁾). Het bleef echter niet bij negatieve maatregelen. Op 12 juli 1821 kwam een wet tot stand, waarbij het *Fonds ter bevordering van de nationale nijverheid* werd opgericht. Ingevolge deze wet zou jaarlijks uit de opbrengst van de in- en uitgaande rechten een bedrag van f 1.300.000 afgezonderd worden voor ondersteuning aan de nijverheid. Dit bedrag werd gestort in genoemd fonds om daardoor „de aanmoediging van fabryken, trafyken enz.” mogelijk te maken ³⁾). De industrie zou door subsidies en voorschotten gesteund worden. Door de gevonden oplossing werd aan de bezwaren van de handel tegen hoge invoerrechten tegemoet gekomen. Dit was echter niet de enige activiteit van de koning om de industrialisatie op gang te brengen. Een K.B. van 28 augustus 1822 bracht de oprichting van de *Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volksulijt*, welke instelling een belangrijke taak was toebedacht op het terrein van industriefinanciering ⁴⁾). In een koninklijk schrijven werd dienaangaande opgemerkt: „geen tak van nijverheid, mits de vereischte eigene zekerheid aanbiedende, zal uit gebrek aan fondsen behoeven stil te staan” ⁵⁾). Bij de oprichting van deze maatschappij stelde Willem I zich voor, dat zij

---

¹⁾ H. T. Colenbrander: *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, dl II: Vestiging van de eenheidsstaat 1795—98, no. 640 (Missive van Gogel aan het Uitvoerend Bewind, 18 mei 1798) in R.G.P. no. 2.

²⁾ H. Witlox: *Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815—1830* (Nijmegen 1956), blz. 173—74.

³⁾ *Mansvelt*: a.w., dl I, blz. 21.

⁴⁾ J. Malou: *Notice historique sur la Société Générale pour favoriser l'industrie nationale, établie à Bruxelles (1822—1862)*, Bruxelles 1863.

⁵⁾ H. Riemens: *Het amortisatie-syndicaat; een studie over de staatsfinanciën onder Willem I* (Amsterdam 1935), blz. 70.

de nijverheid zou steunen in de vorm van participatie en door middel van krediet op lange termijn. In de praktijk is daar echter in de eerste jaren weinig van gekomen.

Wanneer wij na voorgaande schets van de algemene situatie in ons land in de tweede helft van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw onze blik wenden naar Brabant, valt als eerste punt direct op, dat dit gewest niet veel grote kapitaalbezitters kende. De inheemse ondernemers hadden in het algemeen slechts de beschikking over weinig geld. Veel bedrijven waren dan ook zeer simpel opgezet. Doordat de werkkrachten van de ondernemer vrijwel allen thuis arbeidden, behoefde hij geen kapitaal te investeren in fabrieksgebouwen, machines, enz. Ook de post lonen bracht voor hem weinig risico, omdat hij per stuk werk betaalde en vrijwel geen mensen in vaste loondienst had; wanneer er weinig orders waren kon hij zonder bezwaar het aantal werkkrachten zo sterk inkrimpen, als gewenst was. Bovendien werkte vooral in de sector van de belangrijke Brabantse textielnijverheid een aanzienlijk deel van de industrie in commissie voor kooplieden uit Amsterdam, Leiden, Haarlem, enz. Deze principalen namen de afgewerkte producten af en leverden vaak ook nog de grondstoffen, zodat de ondernemer in de commissionaire industrie bijna geen risico liep en maar weinig bedrijfskapitaal nodig had. Was deze tussenfiguur, entrepreneur genaamd, aanvankelijk de schakel tussen de Hollandse handelaar en de Brabantse huisnijvere, later ontwikkelde hij zich tot een zelfstandige ondernemer¹⁾. De inkomens van deze fabrikeurs waren zeer beperkt, — zo kwamen te Geldrop onder de hoogst aangeslagenen in de belasting in 1811 wollenstoffabrikanten voor met een jaarlijks inkomen van f 500 — f 1000²⁾ —, zodat het begrijpelijk is, dat men in deze groep van ondernemers geen managers van grote bedrijven moet zoeken. Dit wordt mede verklaard uit de omstandigheid, dat het vroeger in Brabant niet meeviel om buiten het eigen vermogen of dat van familieleden aan middelen te komen voor de financiering van een bedrijf. De particulieren waren over het algemeen nog weinig geneigd hun geld ter beschikking van de nijverheid te stellen; zij lieten het liever

---

¹⁾ Z. W. Sneller: *De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, in *De Economist*, jrg 77 (1928), blz. 691—702.

²⁾ F. B. A. M. Verhagen: *Geldrop; economische-statistische beschrijving van een industriële plattelandsgemeente vanaf het begin der 19e eeuw* (Eindhoven 1945), blz. 29.

onaangeroerd in hun geldkisten liggen of zochten belegging in grond, huizen en overheidsobligaties.

Wanneer men een onderzoek instelt naar het feit, hoe ondanks de hiervoor geschetste moeilijkheden toch omvangrijke en vooruitstrevende ondernemingen konden ontstaan, dan blijkt dat dit mogelijk was, doordat uit handelskringen kapitaal werd verschaft. Alleen in commerciële milieus beschikte men over voldoende financiële middelen om op korte termijn een behoorlijk bedrijf op te zetten, hetwelk zodanig geoutilleerd was dat het met succes de concurrentiestrijd kon volhouden. Soms waren het kooplieden, die zich gingen toeleggen op het vervaardigen van producten waarin zij vroeger handelden en zich zo tot industrieel omvormden, in andere gevallen waren het mensen uit de commerciële sector, die alleen maar financieel deelnamen in een of ander bedrijf meestal met de bedoeling om goedkoop bepaalde waren voor hun handel te krijgen. Tot de eerste categorie behoorden o.a. A. van Bommel, J. P. Pessers en N. Schoffers uit Tilburg, die zich van koopman in wollen lakens ontwikkelden tot lakenfabrikant¹⁾; verder de Bossche handelaren J. Coolen en L. Eras, die zich gingen toeleggen op de fabricage van aardewerk²⁾; de marskramer in manufacturen, P. J. Coovels, die in Helmond een textielabriek oprichtte³⁾.

De hiervoor geschetste evolutie van koopman tot fabrikant kwam herhaaldelijk voor en paste geheel in de veranderende economische structuur. Daarnaast ziet men een aantal bedrijven ontstaan tengevolge van een andere ontwikkeling, nl. waar bedrijfskapitaal en technische deskundigheid door verschillende personen werden ingebracht. Dit verschijnsel treft men vooral aan bij het opkomend grootbedrijf, dat uit de aard der zaak een aanzienlijke kapitaalbehoefte met zich meebracht, waaraan door de traditionele ondernemers niet kon worden voldaan. Een van de oudste gevallen, dat ons bekend is, van omzetting van handelsvermogen tot industrieel kapitaal in Brabant, is te vinden in een in 1778 „op hoop van fortunyn onder gods zeegen” gesloten contract tussen Arn. van Stratum, G. van Lanschot en J. van Hoof om gezamenlijk te Eindhoven

---

¹⁾ *J. H. van Mosselveld*: De magistraat van Tilburg in de Franse tijd, in Van heidorp tot industriestad, blz. 169 en 174.

²⁾ *H. F. J. M. van den Eerenbeemt*: 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd; bijdrage tot de sociaal-economische structuur (Nijmegen 1955), blz. 290-91.

³⁾ *J. J. M. Heeren*: Biografisch Woordenboek van Helmond (Helmond 1920), blz. 62.

een textielfabriek op te richten ¹⁾). De eerste en laatste van de hier genoemde personen waren Eindhovenaren, terwijl de middelste in 's-Hertogenbosch woonde. Deze compagnieschap ving aan op 30 maart 1778 en werkte onder de firmanaam Arnoldus van Stratum en Comp. Hoewel het de opzet was, dat ieder der compagnons f 300 in de firma zou inbrengen, verschaft G. van Lanschot reeds kort na het in werking treden van de verbintenis een bedrag van f 1200 en een jaar later nog de som van f 3000. In verhouding tot het aanvangskapitaal van $3 \times f 300 = f 900$ kwamen de financiële middelen hoofdzakelijk van de zijde van de Bossche koopman Van Lanschot.

Na in 1778 gestart te zijn met een bedrijfskapitaal van f 2100, dat het jaar daarop verhoogd was tot f 5100, werd in 1780 weer behoefte gevoeld aan verdere uitbreiding van de financiële middelen. Doordat „de fabrik tot wedersijds voordeel avanceert maer tot verder voortsetting er nodig is eenige gelde te negotieeren” werden schikkingen getroffen om nieuw kapitaal aan te trekken ²⁾. G. van Lanschot kreeg voor het bedrag, dat zijn inleg van f 300 te boven ging, een jaarlijkse rente van 3%. In de gemaakte winst of in het geleden verlies zou iedere compagnon voor een derde part delen. Een opvallende bepaling hield art. 11 van het contract in. Hierin werd gesteld, dat niemand van de geassocieerden financieel zou mogen deelnemen in een ander soortgelijk textielbedrijf noch daarvoor zou mogen werken zonder voorafgaande toestemming van de andere compagnons ³⁾.

Zoals reeds aangegeven is, was de rol van koopman Van Lanschot in deze compagnieschap zuiver die van geldschieter. Over de positie van de andere compagnons lichten ons diverse artikelen van de overeenkomst in. Hierin werd aan Arn. van Stratum de taak van directeur-administrateur opgedragen, terwijl J. van Hoof de technische bedrijfsleider was. Van Stratum moest zorgen voor de inkoop van grondstoffen, verkoop der vervaardigde produkten, uitbetalen van de lonen en het boekhouden van inkomsten en uitgaven. Het toezicht op de arbeiders en het controleren van het

---

¹⁾ *Archief der Firma F. van Lanschot te 's-Hertogenbosch*, Stukken betreffende G. van Lanschot: Contract tussen de Bossche koopman G. van Lanschot en de Eindhovenaren A. van Stratum en J. van Hoof om „in compagnieschap op te regte een fabriek tot making van roode doeke goedere en verdere bontjens van catoene”, d.d. 26 maart 1778.

²⁾ *Archief Lanschot*, Stukken betreffende G. van Lanschot: Overeenkomst tussen A. van Stratum, G. van Lanschot en J. van Hoof om ter uitbreiding van de katoenfabriek te Eindhoven meer kapitaal aan te trekken, d.d. 22 april 1780.

³⁾ Vgl. noot 1.

door hen verrichte werk zou geschieden door J. van Hoof, terwijl deze tevens de zorg had voor het afwerken, zoals glanzen en scheeren, van de gefabriceerde stoffen¹⁾. Arn. van Stratum was een gefortuneerde kruidenier²⁾. Aangezien Eindhoven in die tijd een niet onaanzienlijke linnen- en katoenindustrie had en het verder veel voorkwam, dat winkeliers door hun klanten in goederen betaald werden, is de aanwezigheid van A. van Stratum in de compagnieschap niet zo onverklaarbaar. J. van Hoof is duidelijk de deskundige geweest. Naast de ontvangst van textielproducten via de winkel van Van Stratum verzorgde hij de eigen fabricage van de onderneming. Aangenomen mag worden, dat de lonen gedeeltelijk in natura, — kruidenierswaren —, zijn uitbetaald.

Een onderneming, waar eveneens het grootste deel van het bedrijfskapitaal door een koopman werd verschaft, was de in 1808 te Tilburg opgerichte firma Jellinghaus, Diepen en Co. Op 12 juni 1808 hadden Fr. Jellinghaus, Joh. Diepen en W. van Spaendonk „een contract van compagnieschap wegens 't fabricceeren en verkoopen van lakens" gesloten³⁾. Deze overeenkomst ging in op 1 augustus 1808 en werd aangegaan voor een periode van acht jaren, waarna, indien niet het tegendeel verlangd werd, automatisch verlenging met een gelijke tijdsduur zou volgen. Ook hier was het een Bossche handelaar, nl. Joh. Diepen, die met zijn geld de oprichting mogelijk maakte. Van het bedrijfskapitaal van f 30000 werd 5/6 deel door hem ingebracht. Deze f 25000 moesten op de volgende wijze in contanten door hem gefourneerd worden: binnen vier weken na het passeren van de akte zou Diepen voor de aankoop van gereedschappen f 3000 op tafel leggen; daarna moest hij elke maand f 2000 storten. Hij had dus precies een jaar tijd om het geld over te maken. Het aandeel van Fr. Jellinghaus, — f 5000,—, moest binnen zes maanden na het sluiten van het contract eensgelijks in contanten betaald worden. Later werd echter bepaald, dat Jellinghaus uiterlijk binnen vier jaar zijn aandeel zou verhogen tot f 15000; daarentegen zou Diepen dan van zijn inbreng f 10000 terug ontvangen⁴⁾.

De twee eerste comparanten ontvingen van het geïnvesteerde

---

¹⁾ Idem.

²⁾ Deze mededeling werd mij welwillend verschaft door de gemeentearchivaris van Eindhoven, de heer A. J. J. H. Tops.

³⁾ *Rijksarchief Noord-Brabant*, Notariële archieven, no. 3528: Minuutakten van notaris J. de Bergh te 's-Hertogenbosch 1808, 12 juni.

⁴⁾ t.a.p., 1808, 18 juni.

kapitaal jaarlijks 6% rente. Deze interest kregen zij echter niet uitbetaald; die werd bij hun aandeel in het kapitaal der onderneming gevoegd. Vooruitlopend op de te maken netto-winst zou aan Jellinghaus en Diepen elke week resp. f 23 en f 38 uitgekeerd worden. Was de jaarlijkse winst door deze uitkeringen nog niet opgeteerd, dan zou de rest onder de drie compagnons verdeeld worden in de verhouding $2/5 - 2/5 - 1/5$. Was de winst echter kleiner dan het totaal der wekelijkse uitkeringen aan de twee kapitaalverschaffers, dan zou het nadelig verschil afgetrokken worden van de jaarlijks te geven rente over de gedane investeringen. Wanneer er verlies geleden mocht worden, dan vervielen de uitkeringen aan Jellinghaus en Diepen. Het nadelig saldo zou over ieder omgeslagen worden in de hiervoor gegeven verhouding; dit echter met dien verstande, dat, mocht het verlies meer bedragen dan f 5000, W. van Spaendonk voor niet meer dan f 1000 zou worden aangesproken. Deze derde compagnon had geen kapitaal ingebracht; hij was belast met „'t lopende werk tot waarneming van de fabricq nodig”. Hij kreeg daarvoor een salaris van f 15 in de week ¹⁾. Firmant Van Spaendonk was degene, die zijn vakkennis inbracht; bij hem berustte de technische leiding van de fabriek. Jellinghaus, die boekhouder was geweest bij het bekende wollenstoffenbedrijf P. en H. Vreede, had de administratieve leiding; hij verzorgde de boekhouding, inkoop van grondstoffen en verkoop der produkten. Diepen bracht in de compagnieschap behalve geld ook nog zijn handelsrelaties in. Dat deze relaties van de Bossche lakenkoopman Diepen, die gespecialiseerd was in militaire kleding- en uitrustingsstukken, een grote invloed hebben uitgeoefend op de richting waarin het bedrijf zich ontwikkelde, blijkt wel uit het feit, dat de firma in de eerste jaren van haar bestaan hoofdzakelijk dreef op leveranties aan het leger, ministerie van oorlog, van koloniën, enz. ²⁾.

Hoewel in het contract bepaald was, dat geen der comparanten zich buiten de aangegane compagnieschap met de handel of fabricage van wollen stoffen zou mogen bezig houden, werd hierop een uitzondering gemaakt voor Diepen, aan wie het vrijstond „zijne negotie in lakens etc. te blijven exerceeren”. Volgens de in 1808 aangegane overeenkomst had Diepen het recht zijn werkzaamheden de firma betreffende voor eigen rekening door iemand anders te laten verrichten. Van dat recht maakte hij direct gebruik door al in 1808 zijn 15-jarige oudste zoon als plaatsvervanger aan te wij-

¹⁾ t.a.p., 1808, 12 juni.

²⁾ B. Dijksterhuis: Een industrieel geslacht 1808—1908 (Tilburg 1908), blz. 10—12.

zen ¹⁾). Het is duidelijk, dat Diepen een goed bestaan voor zijn zoon heeft willen opbouwen. Dit heeft hij niet slecht gezien, want het bedrijf ontwikkelde zich in korte tijd tot het grootste en modernste van Tilburg. De jonge Diepen nam spoedig in de directie een dergelijk belangrijke plaats in, dat reeds in 1812 gesproken werd van Diepen, Jellinghaus en Co. ²⁾).

In de in het voorgaande geschetste Tilburgse onderneming werden kapitaal, administratieve kennis en vakkennis tot één geheel gebundeld. Hoewel het door het ontbreken van daarop betrekking hebbende archiefstukken niet met zekerheid te stellen is, lijkt het toch wel waarschijnlijk, dat de in het begin van de negentiende eeuw bestaande onderneming Van Dooren, Elsensohn en Wildanger ³⁾ en die van Pollet, Manni en Van Iersel ⁴⁾ in haar opzet overeenkomst vertonen met de firma Diepen, Jellinghaus en Co. Bij het eerste bedrijf was de Duitser Elsensohn en bij het tweede de Fransman J. F. Pollet als vreemde deskundige in de directie opgenomen. A. J. Wildanger, Amsterdammer van geboorte ⁵⁾, is vermoedelijk oorspronkelijk koopman geweest; hij zal wel voor de handelsrelaties gezorgd en kapitaal ingebracht hebben. In de andere onderneming was J. H. van Iersel de koopman ⁶⁾, die waarschijnlijk een belangrijk deel van de financiële middelen gefourneerd heeft.

In al deze gevallen ziet men een streven om door het samenvoegen van kapitaal, organisatievermogen, handelsrelaties en technische kennis tot een onderneming te komen, welke aan de eisen van de nieuwe tijd beantwoordde. Een soortgelijke situatie als te Tilburg treft men in Helmond aan bij de firma Wesselman, Bogaers en Sanders. De zeer gefortuneerde C. F. Wesselman, die in Helmond veel grond bezat en zich met grote vooruitstrevendheid toelegde op het beoefenen van de landbouw op zijn landerijen en het doen van ontginningen, had in het begin van de vorige eeuw

---

¹⁾ a.w., blz. 17.

²⁾ *Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, hs. 87: Statistisch Overzicht van het Fabriek- en Manufactuur-Weezen in het Departement der Rijnmonden, 1812.

³⁾ *Van den Eerenbeemt: De Tilburgse nijverheid en de eerste algemene tentoonstelling van volksvlucht te Utrecht in 1808*, in *Van heidorp tot industriestad (Tilburg 1955)* o.r.v. H. Schurink en J. van Mosselveld, blz. 178.

⁴⁾ *Prov. Gen. van K. en W. in Noord-Brabant*, t.a.p.

⁵⁾ *V. G. H. Savelkoul: De ondernemersstand in de jaren 1810-1816*, in *De opkomst van Tilburg als industriestad (Nijmegen 1959)* o.r.v. H. van den Eerenbeemt en H. Schurink, blz. 63.

⁶⁾ *Van Mosselveld: t.a.p.*, blz. 163.

in de nabijheid van zijn kasteel een textielfabriek opgericht. Hij had zich daartoe geassocieerd met Bogaers en Sanders en later met de firma de weduwe Bogaers en Zonen. Het nieuwe bedrijf werd gevoerd onder de firmanaam Wesselman, Bogaers en Sanders¹⁾. Ofschoon nader archiefonderzoek verricht zal moeten worden naar het ontstaan en de opzet van deze onderneming, mag men toch wel aannemen, dat Wesselman hier de rol van geldschieder heeft gespeeld en Bogaers en Sanders de zakelijke organisatie hebben verzorgd. De onderneming ontwikkelde zich zeer gunstig en was spoedig de grootste van Helmond. Hoewel Wesselman, die in de achttiende eeuw de functie van muntmeester in het gewest Utrecht had vervuld, in het geheel geen verstand had van het leiden van een industrieel bedrijf, was het toch hoofdzakelijk aan hem wegens zijn vermogen te danken, dat de firma vanaf haar oprichting op hoog niveau stond en wegens haar concurrerende prijzen spoedig een grote afzet van produkten had. Hetzelfde verschijnsel hebben wij waargenomen in Tilburg bij Diepen, Jellinghaus en Co. en zullen wij verder zien bij de hierna te behandelen Eindhovense firma Janssen en Smits in Comp. Dat deze ondernemingen konden uitgroeien tot de grootste plaatselijke bedrijven, is op de eerste plaats te danken aan de omstandigheid, dat zij over ruime geldmiddelen konden beschikken. Immers juist het kapitaalgebrek was voor velen de grote remmende factor om de nodige modernisering en technische verbeteringen door te voeren. Ondernemers, die zelf voldoende fondsen hadden, waren er bijna niet. Wanneer zij met hun kleine fabriek winst maakten, dan werd deze veelal alleen maar gebruikt voor uitbreiding van de zaak in plaats van voor vernieuwing van de apparatuur. Om een bedrijf meteen op moderne leest te kunnen schoeien moest men behoorlijk wat kapitaal achter de hand hebben. Een diepgaand onderzoek zal dan ook vermoedelijk uitwijzen, dat achter vele ondernemers een geldschieder heeft gestaan. Zelfs het vermaarde bedrijf van de Vreede's te Tilburg heeft om deze reden anderen moeten opnemen, zoals de firmanaam Van der Hoeven, Vreede en Comp. in 1808 en 1809 aangeeft²⁾. Aangezien de naam van de kapitaalverschaffer niet altijd in de firmanaam vermeld werd, vooral wanneer het geld van een notaris

---

¹⁾ J. J. M. Heeren: *Geschiedenis van het kasteel Helmond en de Heren van Helmond* (Helmond 1938), blz. 294-98.

²⁾ *Van den Eerenbeemt*: t.a.p., blz. 179; en *Rapport aan de Koning door de Minister van Binnenlandsche Zaken betreffende de tentoonstelling van de voortbrengselen der Volkslijt in 1809* ('s-Gravenhage 1809), blz. 8-9.

kwam, zal betreffende deze materie nog veel onderzoek gedaan moeten worden.

In de loop van de achttiende eeuw hadden Ant. Janssen en J. Th. Smits met elkaar een akte van compagnieschap aangegaan¹⁾. Wanneer dat precies heeft plaats gehad, hebben wij niet kunnen achterhalen. In elk geval waren zij in 1781 reeds compagnons, want in een notariële akte van 25 juni 1781 worden zij genoemd „coopluyden in compagnie”²⁾. Zij dreven handel in manufacturen en hadden daarbij o.a. vele zakenrelaties in Duitsland. Janssen en Smits beperkten zich echter niet tot hun handel maar hadden samen ook een katoenstoffenfabriek opgericht³⁾. In 1806 werden zij in een publicatie „grote fabriekanten” genoemd, terwijl hun firma als een van de drie aanzienlijkste „huizen van negotie” te Eindhoven werd beschouwd⁴⁾.

De eerste compagnon, Ant. Janssen, was een zeer gefortuneerd handelaar⁵⁾. Hij kwam uit een koopmansfamilie⁶⁾, zodat hij van huis uit reeds niet onbemiddeld was. J. Th. Smits wordt in 1781 koopman genoemd⁷⁾ en in het begin der vorige eeuw vermeld als koopman en fabrikant⁸⁾. Smits was geparenteerd aan genoemde Janssen; in 1780 was hij met diens zuster getrouwd⁹⁾. Dit verklaart hoe Smits, die geen Eindhovenenaar van geboorte was, met Janssen in contact kwam. Na zijn huwelijk is hij van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven vertrokken. De compagnons zullen beide het nodige bedrijfskapitaal gefourneerd hebben. De leiding over de fabricage der katoenen stoffen was opgedragen aan een buitenstaander, nl. de uit Spa afkomstige Belg L. Bovy. Deze technicus werd „directeur van het fabriek” genoemd¹⁰⁾. Men wist echter klaarblijkelijk nog niet goed hoe deze functie te classificeren. Dit

---

¹⁾ *Verhagen*: Uit de geschiedenis der Eindhovense linnenindustrie, in Oud Eindhoven (Eindhoven 1950), blz. 157.

²⁾ *Gemeentearchief Eindhoven*, Akten verleden voor notaris J. de With te Eindhoven 1781, 25 juni.

³⁾ *Gemeentearchief Eindhoven*, Register van akten of patenten over het jaar 1806 verleend door het gemeentebestuur van Eindhoven.

⁴⁾ *S. van de Graaff*: Historisch-statistische beschrijving van het departement Brabant (Amsterdam 1807), blz. 492.

⁵⁾ *Gemeentearchief Eindhoven*, Bevolkingsregister 1810.

⁶⁾ *Gemeentearchief Eindhoven*, Akten verleden voor notaris J. de With te Eindhoven 1776, 16 januari.

⁷⁾ t.a.p. 1781, 25 juni.

⁸⁾ *A. R. M. Mommers*: Brabant van generaliteitsland tot gewest (Utrecht-Nijmegen 1953), blz. 529.

⁹⁾ *Idem*.

¹⁰⁾ *Verhagen*: t.a.p., blz. 157.

uit zich o.a. hierin, dat Bovy evenals de hiervoor genoemde Van Hoof in het patentregister als arbeider vermeld staat ¹⁾).

Interessant is het feit, dat een buitenlander hier als technisch deskundige optrad. Dit kwam herhaalde malen voor, zoals uit de volgende bladzijden blijken zal. Was de ondernemer vroeger tevreden met een winst waarvan hij redelijk kon bestaan, produceerde hij toen volgens de traditionele werkmethoden en dacht hij nog niet aan marktonderzoek maar bleef thuis de bestellingen afwachten, de nieuwe tijd eiste een geheel ander slag van ondernemers. Deze moest technische verbeteringen in de produktiemethode weten toe te passen, organisatievermogen hebben, streven naar efficiency in zijn bedrijf en daardoor naar kostprijsverlaging, in staat zijn goed te calculeren, met nieuwe produkten durven te komen, enz. Grote kapitalen werden voor investering gevraagd nu de industrie zich langzamerhand in fabrieksgebouwen ging concentreren, het productieproces geleidelijkaan gemechaniseerd werd en de noodzaak opkwam grote kwantiteiten tegen lage prijzen te vervaardigen. Hoewel op het eind der achttiende eeuw in ons land nog geen sprake was van grootindustrie, ziet men toch hier en daar al de eerste aanzetten hiertoe. Aan vele nieuwe eisen, die in de periode van de opkomende fabrieksmatige nijverheid aan de producent gesteld gingen worden, kon in die tijd door zeer weinig personen voldaan worden. Vandaar dat men zijn kracht zocht in combinaties.

Zoals in het verleden ten tijde van structurele wijzigingen op industrieel gebied meermalen gebeurd is, waren het ook nu veelal vreemdelingen, die de nieuwe produktiemethoden introduceerden. Behalve de reeds genoemde Bovy zien wij ook te Tilburg op het eind der achttiende eeuw een buitenlander als technisch deskundige in een bedrijf opgenomen worden. Op 23 december 1797 behandelde de municipaliteit van Tilburg een schrijven van J. F. Pollet, afkomstig uit de om zijn wolindustrie bekende Franse plaats Tourcoing, waarin deze verzocht om zich in Tilburg te mogen vestigen en wel ten huize van de heer Manni „ten einde voor denzelve in wolle laakene fabricq te werken” ²⁾). Deze Fransman werd als technisch expert in het bedrijf van Manni opgenomen. Dit geval staat niet alleen; in deze jaren en ook later vonden verscheidene buitenlanders als ondernemer een plaats in de Tilburgse industrie. Voor de periode rond 1800 zijn te noemen de Belgen J. B. Aarts,

---

¹⁾ Gemeentearchief Eindhoven, Patentregister 1806.

²⁾ Gemeentearchief Tilburg, Lappen van de resolutiën van de municipaliteit 1797, 23 december.

Th. Panis en P. J. Rosiers, resp. afkomstig uit Gheel, Zandvliet en Itighem ¹⁾). Van de Belgen, die enige tijd later in de Tilburgse wollenstoffenindustrie werkzaam waren, zijn o.a. te noemen A. de Chêne uit Luik en P. J. Mannarts uit Gheel ²⁾). Ook Duitsers waren in het begin van de vorige eeuw als lakenfabrikant in het Tilburgse bedrijfsleven opgenomen. De meest bekende zijn Fr. Jellinghaus uit Lunen a.d. Lippe, Elsensohn, J. M. Frankenhoff uit Monschau en Ph. Halbritter uit Wisborg ³⁾). Deze opname van Duitse immigranten zette zich te Tilburg in latere tijd nog voort, zoals de namen Sträter, Mansbach e.a. bewijzen.

Ook in andere plaatsen waren er onder de industriëlen verscheidene uitheemse figuren, die bij de opkomst van de nijverheid een belangrijke rol speelden. Zo vestigde de Duitser W. Prinzen zich in 1795 te Helmond en richtte daar een textielfabriek op. Enkele jaren later, nl. in 1802, kwam blauwdrukker J. W. Sutorius naar deze gemeente; zijn katoendrukkerij kwam tot grote bloei. Beide fabrikanten kwamen uit dezelfde streek in Duitsland, nl. Glehn, de eerste uit de plaats Lieberg en de andere uit Steinfurt ⁴⁾). De in Odenkirchen geboren G. W. Kaulen was oorspronkelijk bleeker en verver van beroep. Hij vestigde zich eerst in Aarle-Rixtel maar woonde vanaf 1834 te Helmond, waar enige tijd later het bedrijf G. W. Kaulen en Co. tot stand kwam ⁵⁾). Onder de „nieuwe” ondernemers te Helmond treft men in die tijd geen Belgen aan. Wel is opmerkelijk, dat een Helmondse wever P. Bogaers omstreeks 1770 naar het om zijn textielindustrie bekend St. Nicolaas trok. Na enkele decennia keerde hij als vermogend man uit België terug en wist mede dank zij zijn verworven kennis van de moderne produktietechnieken spoedig een bloeiend bedrijf op te bouwen ⁶⁾). In Geldrop werd omstreeks 1830 de eerste moderne wolspinnerij, aangedreven door een stoommachine, opgericht door de Duitser H. von der Nahmer. Deze wolkoopman moet via zijn handel in relatie zijn gekomen met de Geldropse wollenstoffenindustrie, welke belangrijke hoeveelheden wol uit Duitsland betrok. Enige tijd later waren het mensen als C. Frantzen en C. Raue, die in deze gemeente nieuwe fabrieken kwamen stichten. Ook hier is het weer opvallend,

---

¹⁾ Gemeentearchief Tilburg, Etat du population 1810

²⁾ Gemeentearchief Tilburg, Bevolkingsregister 1830.

³⁾ Gemeentearchief Tilburg, Etat du population 1810, en Staat van fabrieken, trafieken en weefgetouwen 1816.

⁴⁾ Heeren: Biografisch Woordenboek van Helmond, blz. 177; en *Van Vlissingen en Co's gedenkboek 1846 — 1946* (Helmond 1948), blz. 15.

⁵⁾ Mededelingen mij verstrekt door de heer J. J. M. Heeren te Helmond.

⁶⁾ Heeren: a.w., blz. 39.

dat juist de bedrijven van deze ondernemers van Duitse afkomst de meest moderne in Geldrop waren ¹⁾).

Eindhoven kende in de eerste helft van de negentiende eeuw de katoendrukkerij van J. Leijssen en zag de oprichting van een zeep-fabriek door Ch. J. E. Redelé. Deze Belgen waren resp. afkomstig uit Westmaal en Dixmude. Behalve deze twee Belgische industriëlen waren in die tijd in de nijverheid als technisch expert werkzaam H. Zann uit Genève als „graveur à l'imprimerie de coton” en de reeds eerder vermelde L. Bovy ²⁾). Van Duitse invloed is pas in de tweede helft der vorige eeuw sprake; toen werd de Eindhovense industrie uitgebreid met de bedrijven van J. H. Brüning, G. L. Jäger en R. von der Nahmer ³⁾).

Wat de betekenis van buitenlanders voor het Bossche bedrijfsleven is geweest, is ons niet geheel bekend. Van degenen, die in de periode 1742 - 1800 zich als poorter in deze stad vestigden, kwam 26% uit het buitenland. De immigratie vanuit Duitsland spande met 14% de kroon, zodat meer dan de helft uit dit gebied kwam. Ook hier waren het vreemden, die ondanks de ongunstige positie van de Nederlandse industrie de vestiging van een nieuw bedrijf aandurfd. P. de Garde uit de buurt van het Duitse Kalkar richtte omstreeks 1800 een jeneverbranderij op, D. Minne uit Vlaanderen een „carotte tabaks fabricq” en J. du Bois uit Luik een fabriek voor de vervaardiging van speelkaarten ⁴⁾).

Deze vreemdelingen-ondernemers behoorden in hun tijd tot de vooraanstaande industriëlen en waren op technisch gebied de autochthone fabrikanten veelal ver vooruit. Het is een feit, dat buitenlanders, vooral Duitsers, bij de opkomst van de industrie in ons land een grote rol hebben gespeeld. Terecht werd dan ook in het midden der vorige eeuw geconstateerd: „Het is ongelooflijk, hoe vele bedrijven en werkmethode wij aan arme Duitschers te danken hebben die zich in ons land kwamen vestigen” ⁵⁾). Reeds in 1809 werd door een eigentijdse auteur een scherpe karakteristiek gegeven van de situatie, die deze toevloed van buitenlanders in de hand

¹⁾ *Verhagen*: Geldrop, blz. 48—49, 52, 57, 61.

²⁾ *Verhagen*: Uit de geschiedenis der Eindhovense linnenindustrie, t.a.p., blz. 156—157; *idem*: Eindhoven industriestad; de industriële ontwikkeling (Eindhoven 1951), blz. 12.

³⁾ *W. Brand*: Eindhoven. Sociografie van de lichtstad (Amsterdam 1937), blz. 66.

⁴⁾ *Gemeentearchief 's-Hertogenbosch*, Poirtersboek der stad 1742—1808; en *Van den Eerenbeemt*: 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, blz. 36—37, 80, 104, 190—91.

⁵⁾ Aangehaald door *I. J. Brugmans*: *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, 2e druk ('s-Gravenhage 1929), blz. 26—27.

werkte, en van de gevolgen, welke hieruit voortvloeiden. Hij merkte dienaangaande op: „daz die holländischen Handwerker nicht wandern um sich mit den Vollkommenheiten des Auslandes in ihren Fächern bekannt zu machen und selbige zum Nutzen ihres Vaterlandes anzuwenden. Sie bleiben zu Hause und engagieren gern deutsche Gesellen, die sich dann oftmals vorteilhaft etablieren und sich zum Nachteil ihrer Herrn in den Ruf von Vorzügen setzen" ¹⁾. Wanneer men onder vreemden behalve buitenlanders eveneens degenen wil verstaan, die zich van elders in den lande in de Brabantse industrie-gemeenten kwamen vestigen, dan gaat ook voor dit gebied de bewering van Sombart op, dat „der Fremde bei der Entstehung der modernen Industrie die entscheidende Rolle spielte" ²⁾.

Opvallend is, dat juist de bedrijven, die de nieuwe technische vindingen en produktiemethoden toepasten, de meest gunstige bedrijfsresultaten hadden. Niet ten onrechte hield G. K. van Hogendorp de inheemse nijverheid voor, dat de moeilijke positie van het bedrijfsleven niet te verbeteren was door alleen maar beschermende maatregelen tegen de buitenlandse concurrentie te nemen. Hij gaf als zijn oordeel: „Het gebrek ligt in de wijze van werken en als een kundig man deze zaak opvatte en alle de hulpmiddelen gebruikte van werktuig- en scheikunde, van kapitaal en verstand van koophandel, zoo zoude hij voor geene vreemde mededinging onderdoen" ³⁾. Een ondernemer, die de nieuwe tijd verstond, zou dus een renderend bedrijf kunnen opbouwen. Dat ondanks de vele jammerklachten niet de gehele industrie slechte bedrijfsresultaten boekte, blijkt o.a. uit een opmerking van Van Hogendorp, gemaakt tijdens een kort verblijf te 's-Hertogenbosch in mei 1818: „Men heeft mij voorbeelden opgenoemd van burgers, die met niets begonnen zijn en binnen eenige jaren, hetzij door negotie of fabryken, eene ton gouds gewonnen hebben" ⁴⁾.

De grote handicap voor de Nederlandse industrie was, dat zij in technisch opzicht nogal achterlijk was. Zowel in prijs als in kwaliteit kon men over het algemeen niet tegen het buitenland concurreren. Sommige vooruitstrevende Brabantse ondernemers zagen dan

---

¹⁾ Ph. A. Nemnich: Original-Beiträge zur eigentlichen Kenntnis von Holland (Tübingen 1809), blz. 381.

²⁾ W. Sombart: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus, München-Leipzig 1927.

³⁾ G. K. van Hogendorp: Bijdragen tot de huishouding van staat in het koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal, dl III ('s-Gravenhage 1819), blz. 19.

⁴⁾ a.w., blz. 14.

ook in, dat om met succes in de toekomst te blijven werken een gegeden technische opleiding voor hun opvolgers in de zaak beslist gewenst was. Zo stuurde de Tilburgse industrieel J. N. Diepen omstreeks het midden der vorige eeuw zijn zoon naar de *Städtische höhere Webeschule* te Mühlheim a. Rhein om aldaar theoretisch en praktisch onderricht in de textielfabricage te volgen. Hij was de eerste Tilburger, die zulk een inrichting van onderwijs bezocht; dit voorbeeld werd door anderen nagevolgd ¹⁾. De zoon van de bekende Helmondse katoenfabrikant W. Prinzen bezocht in die jaren de *Ecole des sciences appliquées* in Mülhausen om daar voor de textielindustrie te worden opgeleid ²⁾. Men moest wel naar het buitenland gaan, omdat toentertijd in Nederland nog geen weefscholen bestonden. Vooral te Tilburg, waar de wollenstoffenindustrie in vergelijking met andere plaatsen zich in sneller tempo tot fabrieksmatige produktie had ontwikkeld, gingen vele jonge mensen naar Verviers, Aken en elders vooral om de fabricage van fantasiestoffen, waar in de moderne tijd een grote vraag naar was, te leren om deze in Tilburg toe te gaan passen ³⁾.

Hebben wij in het voorgaande gesproken van bedrijven, die grotendeels opgezet waren met behulp van kapitaal uit handelskringen, daarnaast waren er nog andere mogelijkheden om het bedrijfsleven aan financiële middelen te helpen. In dit verband is de figuur van de notaris te noemen. Deze heeft bij de industriële vermogensvorming soms een belangrijke rol gespeeld. Zo is uit de studie, die Verhagen over de economische ontwikkeling van Geldrop vanaf het begin der negentiende eeuw gemaakt heeft, gebleken, dat in deze plaats de notaris meermalen bij de oprichting van bedrijven is opgetreden als geldschieder en medefirmant ⁴⁾. Opmerkelijk is, dat die relatie vooral aangegaan werd met Duitsers, die in Geldrop een nieuwe fabriek oprichtten. In verscheidene gevallen lag de zaak zo, dat een notaris geld voor de oprichting van een bedrijf beschikbaar stelde om voor zijn zoon een goed bestaan als ondernemer te creëren; een Duitser werd dan als deskundige aangetrokken ⁵⁾.

Behalve op de hiervoor beschreven manier kon men nog op andere

---

¹⁾ *Dijksterhuis*: a.w., blz. 42—45.

²⁾ *Heeren*: a.w., blz. 175.

³⁾ *E. Baasch*: *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1927), blz. 453.

⁴⁾ *Verhagen*: *Geldrop*, blz. 52—60.

⁵⁾ a.w., blz. 57 en 60.

wijze aan geld komen. Zo traden in Brabant charitatieve instellingen herhaaldelijk op als kredietverstrekkers, zij het dan meer voor beperkte bedragen. Over het gebied van de Meierij ontbreken ons de exacte gegevens betreffende deze materie; wij weten echter dat in Breda en Geertruidenberg leningen werden verstrekt. In 1783 bijv. besloten de regenten van het gasthuis te Geertruidenberg om aan een kleermaker in die plaats f 1.000 „ter leen op te schieten”. Dit geschiedde op conditie, dat jaarlijks 3% rente betaald zou worden en dat de debiteur te beginnen met 1785 elk jaar f 100 zou aflossen¹⁾. Het is ons niet bekend, of ook aan industriëlen langs deze weg geld verschaft is.

Wanneer ondernemers het benodigde kapitaal niet uit eigen middelen of uit die van familieleden of van eventuele compagnons konden putten, waren zij o.a. aangewezen op hypothecaire leningen. Deze konden voor een bedrijf een zware last betekenen zowel wegens de hoge rente als om het feit dat de hypotheek meestal op korte termijn opzegbaar was.

De Tilburgse wollenstoffenfabrikanten P. en H. Vreede en de eigenaar van een papierfabriek te Boxtel wilden in 1824 deze bezwaren ondervangen door te trachten op onderpand van onroerend goed van het *Fonds van de Nationale Nijverheid* en van de *Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volksvlijt* te Brussel tegen lage rente een hypothecaire lening te krijgen, welke in gedeelten en over een lange tijdsduur terugbetaald kon worden²⁾. Eerstgenoemde ondernemers wilden zelfs uit het Fonds van de Nationale Nijverheid een renteloos voorschot van f 125.000 ontvangen, af te lossen in tien termijnen van elk twee jaar. Het gevraagde bedrag stemde ongeveer overeen met de waarde van hun vaste goederen en bezittingen, die voor f 120.420 tegen brandschade verzekerd waren³⁾.

Het verzoekschrift, dat de heren Vreede aangaande deze kwestie aan koning Willem I richtten, levert interessante gegevens op hoe deze Tilburgse fabrikanten tot dan toe aan hun bedrijfskapitaal waren gekomen. Zij schreven, dat zij „bij mangel van genoegzaam eigen fonds” een beroep hadden moeten doen op diverse familie-

---

¹⁾ Gemeentearchief Geertruidenberg, Twaalfde Ordonnantie Boek van Burgermeesteren en Scheepenen 1783, 9 september.

²⁾ *Archives de la Société Générale de Belgique* à Bruxelles, no. 476: Brief van de lakenfabrikanten P. en H. Vreede aan Z.M. Koning Willem I d.d. 23 juni 1824; en no. 488: Brief van Speelman van Wulverhorst aan de gouverneur der Alg. Ned. Maatschappij d.d. 6 oktober 1824.

³⁾ *Archives de la Société Générale*, no. 476: Brieven van P. en H. Vreede d.d. 23 juni en 23 juli 1824.

leden en kennissen om hun „uitgebreid Etablissement” in stand te kunnen houden. Zo had de behuwdoom van H. Vreede, de heer H. W. Kuhn uit Amsterdam, in 1810 toen de vooruitzichten voor het bedrijf zeer gunstig leken, een kapitaal van f 235.000 gefourneerd. In 1814, toen de zaken minder goed gingen, had hij echter dit bedrag weer opgevorderd. Men had toen de regeling getroffen om uit de winst het geld in termijnen terug te betalen. In 1824 was op deze wijze reeds f 161.000 afgelost. Behalve het van het familielid Kuhn geleende geld hadden de firmanten nog van de heer A. Lacoste te Dordrecht een kapitaal à deposito ontvangen van f 20.000 en konden verder via de schoonvader van P. Vreede, de heer d'Abel, gebruik maken van een openstaand krediet van f 10.000 bij de firma Braunsberg en Co. te Amsterdam. Omdat deze twee laatste geldschieters in 1823 overleden waren, hadden de Tilburgse fabrikanten genoemde bedragen moeten terugbetalen. Door al deze aflossingen, die uit de winst van de onderneming gevonden moesten worden en die in tien jaar tijds f 191.000 hadden bedragen, was het kapitaal, waarmee gewerkt kon worden, ingekrompen. Terecht zagen de beide ondernemers in, dat men voor aankoop van grondstoffen, uitbetalen der lonen, aanschaf van machines, enz. over voldoende liquide middelen moest beschikken om de fabriek met succes aan de gang te houden ¹⁾).

Typerend is de opmerking van de Vreede's, dat door de ligging van hun bedrijf „in het midden eener Land Provintie” het zeer moeilijk was aan geld te komen. Immers het Nederlandse kapitaal was hoofdzakelijk in de Hollandse koopsteden te vinden. Een Amsterdamse of Rotterdamse geldbezitter zocht natuurlijk een beleggingsobject, dat hem bekend was. Deze moeilijkheid was reeds onderkend door koning Willem I, die de betekenis van het krediet voor een vooruitstrevende economische politiek zeer duidelijk inzag. In een missive, waarin hij de taak omschreef van de in 1822 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de Volkslijt* te Brussel ook wel genoemd *Société Générale des Pays-Bas pour favoriser l'industrie nationale*, merkte deze op: door in de behoefte aan krediet te voorzien „zullen vele ingezetenen geriefd worden, die uit hoofde van de ligging van het gedeelte van het Rijk, waarin zij woonachtig zijn, geen gebruik kunnen maken van de voordeelen, welke de nabijheid van de groote koopsteden aanbiedt” ²⁾. Door deze kredietinstelling zou het geld naar zelfs de meest afgelegen gebieden van ons land moeten stromen. Dit was

¹⁾ t.a.p., Brief d.d. 23 juni 1824.

²⁾ *Riemens*: Het amortisatie-syndicaat, blz. 70.

van groot belang, omdat immers juist in de landprovincies de industrie aan het opkomen was.

De koning adviseerde de ondernemers Vreede zich te wenden tot de directie van de maatschappij te Brussel¹⁾. Waarschijnlijk vond hij deze zaak meer op haar terrein liggen; een andere mogelijkheid is, dat de middelen van het Fonds van de Nationale Nijverheid, waaruit aan fabrikanten meermalen voorschotten of subsidies waren gegeven, uitgeput waren. Hoewel de koning het verzoekschrift te Brussel aanbeval, bleek de directie van de Alg. Ned. Maatschappij niet bereid een renteloos voorschot te geven; zij vroeg integendeel 4½% rente en verlangde dat de hypothecaire lening binnen zes of uiterlijk twaalf maanden terugbetaald kon worden²⁾. Krediet op lange termijn, waar de industrie juist zulk een behoefte aan had, vond men in die tijd over het algemeen nog zeer riskant.

Niet meer succes was weggelegd voor de Boxtelse papierfabrikant Speelman van Wulverhorst. Deze stuurde in oktober 1824 een schrijven naar de Alg. Ned. Maatschappij, waarin hij om een hypothecaire lening vroeg van f 75.000 op onderpand van de terreinen en gebouwen van zijn onderneming. Hij wilde met dit bedrag o.a. een oude hypotheek aflossen, waarvan de hoge rente zwaar op de bedrijfsexploitatie drukte. Dit hield dus in, dat hij het gevraagde kapitaal tegen een lagere rente dacht te verkrijgen. Daarnaast was hij van plan een gedeelte van de f 75.000 te gebruiken om het bedrijfskapitaal in zijn fabriek te vergroten om daardoor in staat te zijn grotere zaken te doen. Terecht wilde hij profiteren van de gunstige omstandigheden om zijn onderneming, die tot de belangrijkste papierfabrieken in ons land behoorde en werk verschaftte aan een groot aantal mensen, uit te breiden³⁾. Zijn pogingen liepen echter op een teleurstelling uit. De directie van de maatschappij te Brussel eiste 5% rente per jaar, terwijl de Boxtelse fabrikant verwacht had het gevraagde kapitaal tegen 4% te krijgen. Ook hier werd een aflossingstermijn van zes of uiterlijk twaalf maanden geëist, ofschoon Speelman van Wulverhorst juist omdat zijn bedrijf niet erg kapitaalkrchtig was de aflossing van de lening over een zo groot mogelijk aantal jaren wilde spreiden⁴⁾.

---

¹⁾ *Archives Soc. Gén.*, no. 476: Brief van de secretaris van het Kabinet des Konings aan P. en H. Vreede d.d. 15 juli 1824.

²⁾ t.a.p., Brief van de gouverneur der Alg. Ned. Maatschappij aan de firmanten Vreede d.d. 30 juli 1824.

³⁾ *Archives Soc. Gén.*, no. 488: Brief van Speelman van Wulverhorst aan de gouverneur der Alg. Ned. Maatschappij d.d. 6 oktober 1824.

⁴⁾ t.a.p., Brief van de gouverneur d.d. 9 oktober en antwoord van Speelman van Wulverhorst d.d. 12 oktober 1824.

Al eerder was door de directie van de papierfabriek geprobeerd aan meer geld te komen. In 1812 hadden de eigenaren van destijds, C. F. Hoevenaar en J. J. Brest van Kempen, het plan ontwikkeld het bedrijf in een „societeit” om te zetten en daardoor meer kapitaal aan te trekken. Er zouden 200 aandelen van elk f 1.000, al of niet op naam, uitgegeven worden. Het commissiekantoor Van Ertrijck en Comp. te 's-Hertogenbosch kreeg de taak deze aandelen onder het publiek te plaatsen. Het bedrijf bestaande uit een wind- en waterpapiermolen, met alle daarbij behorende gebouwen, gereedschappen, losse goederen, geheel of gedeeltelijk gefabriceerd papier, lommen, blauwsel, aluin, lijm, etc. zou van de eigenaren overgenomen worden voor de som van f 137.000. Men wilde meer aandelen uitgeven dan met de waarde van de onderneming overeenstemde om zo de beschikking te krijgen over voldoende bedrijfskapitaal in liquide vorm. Dit was nodig „om in staat te zijn de fabriek met het grootste voordeel te doen werken”¹⁾.

Of het plan werkelijkheid is geworden, is ons niet bekend. Waarschijnlijk is het op niets uitgelopen, aangezien er maar weinig kapitaalbezitters in ons land waren, die hun geld in industriële ondernemingen wilden steken. Juist door het gebrek aan ondernemingszin bij het beleggend publiek kwam de naamloze vennootschap in de eerste helft van de negentiende eeuw nog maar zeer weinig voor²⁾. Dat men in Boxtel reeds toen inzag, dat deze ondernemingsvorm door de scheiding van ondernemingskapitaal en privévermogen en door de soepeler mogelijkheid van vreemd geld aan te trekken een rationele bedrijfsvoering stimuleerde, bewijst mede dat men in Brabant al hier en daar oog begon te krijgen voor de eisen van de nieuwe tijd. Wat de onderhavige papierfabriek betreft, blijkt dit ook nog duidelijk uit het feit, dat voor de technische zaken een aparte directeur en voor het commercieel en financieel beheer een administrateur-boekhouder benoemd zou worden³⁾. Deze splitsing van functies werkte een zakelijk en vooruitstrevend beleid in de hand.

Zoals wij hiervoor gezien hebben, wilde de Alg. Ned. Maatschappij, die juist tot taak had de ontplooiing van de industrie te bevorderen, alleen maar voor beperkte tijd geld lenen. Dit kort krediet was op zich wel nuttig maar sloot niet aan op de grote

---

¹⁾ *Plan van oprichting eener societeit der papierfabriek etc. te Boxtel ('s-Hertogenbosch 1812)*. Dit veertien artikelen tellend geschrift is aanwezig in de bibliotheek van het Prov. Gen. van K. en W. in Noord-Brabant.

²⁾ *Brugmans*: a.w., blz. 62.

³⁾ Vgl. noot 1.

behoefte van vele ondernemingen aan krediet op lange termijn. Kort krediet was vooral van belang, wanneer de kasmiddelen niet voldoende waren om de lonen uit te betalen of de aankoop van grondstoffen te financieren. Het kwam voor, dat fabrikanten geld opnamen tegen afgifte van wissels of dat hun geld gegeven werd en pas later wissels op afnemers werden toegezonden aan degene, die geld verschaft had. Een dergelijk geval ziet men bij de Tilburgse wollenstoffenfabrikant M. van Dooren; deze liet zich door koopman-bankier Van Lanschot geld sturen, waarvoor hij later wissels overdroeg¹⁾. Het kwam ook voor, dat deze Bosschnaar wolaankopen van de firma Van Dooren en Dams te Tilburg financierde²⁾.

Hoewel de ondernemer de normale bedrijfsfinanciering gewoonlijk wel uit eigen middelen kon opbrengen, ontbrak het hem echter meestal aan voldoende kapitaal om grote investeringen te doen voor modernisering en uitbreiding van het bedrijf. Daardoor was de Brabantse nijverheid niet altijd bij machte voldoende snel over te schakelen op de ontwikkeling, die de produktiemethoden in de negentiende-eeuwse industrie doormaakten. Concentratie van het bedrijf in fabrieksgebouwen en de mechanisatie der bewerkingen vroegen veel geld. Aangezien de meeste ondernemers, zoals wij uiteengezet hebben, over het algemeen niet over genoeg kapitaal beschikten om dit te kunnen financieren, waren instellingen, die krediet op lange termijn wilden verschaffen, hard nodig. Hoewel verscheidene voorbeelden van lang krediet zijn aan te halen, blijven deze tijdens de besproken periode toch uitzonderingen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam door het ontstaan van kredietbanken in ons land het kredietwezen behoorlijk op gang.

¹⁾ *Van den Eerenbeemt: Van Lanschot en het Tilburgse bedrijfsleven 150 jaar geleden* ('s-Gravenhage 1959), blz. 45.

²⁾ *Archief der Firma F. van Lanschot te s-Hertogenbosch*, Kassiersboek van Franciscus 1818-1821, fol. 36 en 134.